

Uafrikanishaji katika Riwaya ya Kiswahili

*Stella Faustine
Chuo Kikuu cha Dodoma
stelafau@gmail.com*

Ikisiri

Makala haya yanajadili namna uchimuzi wa falsafa ya Waafrika unavyochangia kuipa fasihi ya Kiswahili sura ya Uafrika. Vipengele vilivyojadiliwa katika makala hii ni uzazi na ulezi kama jambo la muhimu kwa Waafrika, imani kuhusu uchawi, kuwapo kwa ulimwengu wenye matabaka matatu, mwendelezo wa maisha baada ya kifo na mtazamo kuhusu kuwapo kwa busara na hekima kwa wazee. Swali linaloibuliwa na kujibiwa na makala haya ni kuwa, je, ni kwa namna gani falsafa ya Waafrika imesawiriwa katika fasihi ya Kiswahili, na hivyo, kuifanya kuwa na sura ya Uafrika? Makala yanajibu swali hili kwa mifano hai kutoka katika riwaya za Kiswahili zilizoandikwa kwa kufuata mkondo wa kimajaribio ambazo ni Nagona (1990) ya E. Kezilahabi, Babu Alipofufuka (2001) ya S. AMohammed na Bina – Adamu! (2002) ya K. W. Wamitila.

1.0 Utangulizi

Tangu kuchipuka kwake mpaka sasa, fasihi ya Kiswahili imepitia mikondo mikuu miwili. Mkondo wa kwanza ni wa kiuhalisia. Kazi za fasihi zinazofuata mkondo huu huzingatia misingi jadi ya uandishi pasipo ukiushi wa lugha na matukio yanayojitokeza ndani yake. Kwa kiasi kikubwa, kazi za kiuhalisia ni akisio la hali halisi ya maisha katika jamii husika. Wanafasihi wanaojiegemeza katika mkondo wa uhalisia huwaumba wahusika wanaosawiri uhalisi wa maisha, kuyachunguza na kuyasimulia maisha na tajiriba zao pasipokuwa na ukiushi wa mambo. Vilevile, husawiri na kuonesha mandhari na mazingira ya kawaida kama yalivyo. Miongoni mwa riwaya za Kiswahili zinazolingia katika uandishi unaofuata mkondo huu ni riwaya za E. Kezilahabi kama vile *Rosa Mistika* (1971), *Kichwamaji* (1974) na *Dunia Uwanja wa Fujo* (1975). Pia, kuna riwaya za S. A. Khamis kama vile *Asali Chungu* (1977), *Utengano* (1980), *Dunia Mti Mkavu* (1980) na *Kiza katika Nuru* (1988). Nyingine ni *Zawadi ya Ushindi* (2002) ya Ben R. Mtobwa na *Kuli* (2005) ya Shafi Adam Shafi.

Kadiri jamii inavyobadilika kutoka kipindi kimoja hadi kingine, kazi za fasihi

nazo hubadilika huku zikichukuana na mabadiliko hayo. Hali hii ilisababisha kuzuka kwa mkondo wa pili wa uandishi wa kazi za fasihi ambao ni wa kimajaribio. Miongoni mwa riwaya za Kiswahili zilizoandikwa kwa kufuata mkondo huu ni *Nagona* (1990) na *Mzingile* (1991) za E. Kezilahabi, *Walenisi* (1995) ya K. Mkangi, *Ziraili na Zirani* (1999) ya W. E. Mkufya, *Babu Alipofufuka* (2001) na *Dunia Yao* (2006) za S. A. Khamis. Nyingine ni *Bina-Adamu!* (2002a) na *Musaleo* (2004) za K. W. Wamitila.

Kwa maelezo ya wataalamu mbalimbali kama vile Mulokozi (1996) na Senkoro (2006), lengo kuu la kuzuka kwa mkondo huu lilikuwa ni kufufua fasihi ya Waafrika ambayo ilionekana kumezwa na kaida za uandishi wa Kimagharibi. Msingi wa mawazo ya Mulokozi (1996) na Senkoro (2006) umejengwa katika dhana kuwa mkondo wa kimajaribio ulilenga kuingiza vipengele vya fasihi simulizi ya Waafrika katika fasihi andishi ili kuipa asili ya Uafrika. Maelezo ya wataalamu hawa yanaungwa mkono na Samwel (2013) ingawaje katika andiko lake anaipanua dhana ya majaribio kwa kusema kuwa ni pana na haitoshi kusema kuwa ni matumizi ya fasihi simulizi ndani ya fasihi andishi. Anafafanua kuwa fasihi ya majaribio ni ile inayotaribu kutumia mbinu mpya za kifani na kuwasilisha maudhui ambayo hayajazoeleka katika utanzu husika. Samwel (2015: 246) anaendelea kuisisitiza zaidi kuhusu upya wa mbinu za kifani na kimaudhui kama msingi wa kazi za fasihi za kimajaribio kwa kusema:

... Tamthiliya ya majaribio katika Kiswahili, zaidi ya sifa nyingine hutumia mtindo au kanuni ya Kiaristotle ... Kanuni hii ndiyo iliyokuwa imezoeleka katika miaka ya mwanzo ya uandishi wa tamthiliya lakini katika miaka ya 1970-1980 ukaibuka mtindo mpya uliokiuka kanuni hiyo. Hivyo, mtindo huo mpya ni fasihi ya majaribio. Katika ushairi pia kabla ya kuanza kukiukwa kwa kaida kulikuwa na uandishi wa kufuata kaida za arudhi – uzingativu wa urari wa vina na mizani, n.k. lakini katika miaka ya 1960-1970 ukaibuka mkondo mpya wa uandishi usiozingatia ulazima wa kanuni hizo... kwa jumla, dhana ya fasihi ya majaribio ni pana sana na haiishii tu katika matumizi ya fasihi simulizi katika fasihi andishi.

Upya unaojitokeza katika kazi za fasihi za majaribio, kama unavyofafanuliwa na Samwel (2015), uliwahi kuelezwa pia na Khamis (2007) kuwa kazi za riwaya za Kiswahili zinazofuata mkondo wa kimajaribio zilianza pale waandishi wa Kenya na Tanzania walipoanza kukataa kuitikia “hewala” kwa kila walichokiona na kukisikia. Pia, kukataa kuitikia kanuni na pingamizi za ubunaji na sanaa walizozikuta au walizowekewa. Sababu kubwa ilikuwa ni dhamira ya waandishi kuutafuta uhuru wao ulioonekana kukabwa kwa kiasi kikubwa na kuwafanya washindwe kuandika kazi za fasihi kama ilivyostahili. Walianza kuandika kazi zao kwa kutumia mbinu za ukatizwaji wa mkondo wa kisimulizi, ukiukwaji wa kaida na kanuni za kimsingi za uandishi wa kijadi, hasa katika usawiri wa wahusika, matumizi ya muundo wa msuko, na mandhari za ajabu. Kwao, kigezo cha ushabihikweli¹ hakichukuliwi kama ndio msingi wa uandishi wa kazi za fasihi. Aidha, kama maelezo ya Khamis (2007) na Samwel (2015) yatazingatiwa, fasihi ya majaribio inaweza kutazamwa kwa maana kuwa ni sanaa inayotumia mtindo ‘mpya’ ambao haukuwapo kutoka awali na hivyo kuunda mkondo mpya wa fasihi ya kimajaribio. Kama tutaafikiana kuhusu upya wa kazi za kimajaribio kama inavyoelezwa na Khamis (2007) na Samwel (2015), tutakuwa tunapingana na mtazamo wa wataalamu wanaoitazama fasihi ya kimajaribio kama fasihi inayochota kaida za fasihi simulizi ya Waafrika na kuiingiza katika fasihi andishi.

Ni dhahiri kuwa, mabadiliko ya kijamii yanayochochea kiu ya watunzi kutumia mbinu za zamani kuunda upya ndani ya kazi zao, huwafanya wataalamu na wahakiki wa kazi za fasihi kushindwa kuweka mipaka bayana ya mbinu za kimajaribio, kipindi cha majaribio na uandishi unaotokana na mafanikio ya majaribio hayo. Jambo hili limesababisha kazi zenye vipengele jadi vya fasihi simulizi ya Kiafrika kutazamwa kuwa ni kazi za kimajaribio muda wote. Hata hivyo, endapo ‘upya’ unaotokana na ubunifu wa mtunzi unaohusisha vipengele vya fasihi simulizi utatazamwa kama ni upya wa kimajaribio muda wote wa uandishi wa kazi za fasihi, itakuwa ni kutozitendea haki kazi za fasihi za nyakati hizi zinazoandikwa kwa kuhusisha vipengele vya fasihi simulizi. Ikumbukwe kuwa upya wa jambo lolote una ukomo wake kwani hufikia hatua ya kuzoeleka katika jamii na kuonekana kuwa ni kawaida. Kwa misingi hiyo, kipindi cha majaribio

1 Neno limetokana na muunganiko wa maneno mawili: “shabihi” likiwa na maana ya fanana, landana (TUKI, 2006: 364) na “ukweli” lenye maana ya uhakika, yakini au uhalisi wa jambo (BAKIZA, 2010: 427).

katika kazi za fasihi ambacho kinaelezwa na wataalamu kama Samwel (2015) kuwa kilianza katika miaka ya 1960, kimekwishapitwa na wakati. Katika kipindi hiki, uandishi wa kazi za fasihi unaofuata mkondo huo hauko kwenye majaribio bali unatekeleza mafanikio ya majaribio hayo. Kwa hiyo, katika makala haya, riwaya za *Nagona*, *Babu Alipofufuka* na *Bina-Adamu!* zitatazamwa kama ni kazi zilizoandikwa kipindi cha majaribio na siyo zinazoendeleza majaribio hayo kwa kuangalia ni namna gani usawiri wa falsafa ya Waafrika umefanikiwa kuipa riwaya ya Kiswahili sura ya Uafrika.

2.0 Methodolojia

Makala haya ni zao la utafiti wa maktabani. Mbinu ya udurusu wa nyaraka ilitumika ili kupata data zilizohusiana na malengo husika. Makala yamehusisha riwaya tatu zilizoandikwa kipindi cha majaribio ya kazi za fasihi ambazo ni *Nagona*, *Babu Alipofufuka*, na *Bina-Adamu*. Riwaya hizi zilipatikana kwa kutumia mbinu ya usampulishaji lengwa wa kipekee inayomruhusu mtafiti kuchagua sampuli kutokana na sifa lengwa na za kipekee kwa kuzingatia malengo ya utafiti. Nadharia ya Uamilifu ilitumika katika uchanganuzi na uwasilishaji wa data kwa kuchunguza matini na kuhakiki miktadha inayoambatana na kazi husika (Wanjala, 2011.) Hii ilisaidia kuelewa kuwa riwaya teule zilizotumiwa ni riwaya zinazokitwa katika muktadha wa kiwakati wa kipindi cha uandishi wa kimajaribio. Pia, ilisaidia kuhusisha kazi za fasihi na mazingira ya kijamii na kubaini vipengele vya falsafa ya Waafrika vinavyojitokeza ndani ya riwaya teule.

3.0 Falsafa ya Waafrika katika Fasihi ya Kiswahili

Falsafa ya Waafrika, ni mitazamo inayosawiri na kuziongoza fikra za Waafrika katika kuyaendesha maisha yao. Mitazamo hii, inaegemezwa katika nyanja za kiuchumi, kisiasa na kiutamaduni. Katika makala haya mjadala umeelekezwa kuitazama falsafa hiyo katika nyanya ya utamaduni. Vipengele vinavyosawiri falsafa ya Waafrika katika nyanja ya utamaduni ni vingi. Hivyo, makala hii itajadili baadhi tu ya vipengele vyenye athari kubwa katika maisha ya Waafrika. Navyo kama vinavyotajwa na baadhi ya wataalamu kama vile Tempels (1959), Mbiti (2011) na Faustine (2017) ni umuhimu wa uzazi, imani kuhusu uchawi, kuwapo kwa ulimwengu wenye matabaka; yaani mbinguni, duniani na chini ya dunia pamoja na imani ya kuwapo kwa mwendelezo wa maisha baada ya kifo.

3.1 Falsafa kuhusu Uzazi

Uzazi ni jambo la muhimu na lenye kuleta matumaini mapya katika jamii (Sengo, 2010; Kajosi, 2013; Faustine, 2017). Waafrika huutazama uzazi kama kigezo muhimu kinachoashiria uimara wa ndoa. Furaha ya ndoa inakamilishwa na uwezo wa wanandoa hao kupata watoto. Wanandoa wasiobahatika kupata watoto hawathaminiwi katika jamii, na mara nyingi ndoa zao hazidumu. Wakati mwingine, mwanamume huamua kuoa mke mwingine ili kupata watoto. Mtu anapolewa, matarajio ya jamii nzima ni kumwona mwanamke akiwa mjamzito mapema iwezekanavyo. Hivyo, mwanamke wa Kiafrika hupata matumaini ya kudumu katika ndoa yake pale anapokuwa na uhakika wa kupata mtoto. Katika riwaya za Kiswahili mtazamo huu umesawiriwa ili kuzipa kazi hizo sura ya Uafrika kwani unaakisi imani katika jadi za Waafrika na kuzitofautisha na zile za Kimagharibi ambazo kwao uzazi haupewi nafasi kubwa kama ilivyo kwa Waafrika. Katika riwaya ya *Nagona*, imani hii imesawiriwa kupitia mama mjamzito anayesadikiwa kuwa na mimba ya mkombozi wa pili. Jambo hili linaelezwa pale mama huyo anapomweleza Mimi kuhusu ujauzito huo kwa kusema:

“...unaiona mimba hii! basi hii ni mimba ya mkombozi wa pili. Yote haya yalianza kama mzaha... Maelfu ya miaka niko hapa nikisubiri azaliwe” (uk. 43).

Nukuu hiyo inaonesha wazi namna Waafrika wanavyoutazama uzazi na kuupa thamani kubwa. Mwandishi anaonesha namna jamii inavyojenga matumaini mapya yanayokitwa kwa mtoto, *Nagona*, anayetarajiwa kuwa ndiye mkombozi wao. Licha ya kuubeba ujauzito huo kwa maelfu ya miaka, bado mama huyo ana matumaini kwani anaamini kuwa mtoto huyo ndiye mkombozi katika maisha yake ya baadaye. Umuhimu wa kuwa na mtoto kwa Waafrika unadhihirika pia katika shughuli mbalimbali za kijamii kama vile sherehe za tohara na harusi ambapo wanajamii huimba nyimbo za kumsifia mzazi wa mtoto anayehusika katika shughuli hiyo na kuwabeza wale wasio na uwezo wa kuzaa. Mathalani, katika jamii ya Wagogo waishio nchini Tanzania, kuna wimbo huimbwa wakati wa tohara kumbeza mwanamke asiyezaa unaosema: “*Mgumba papelibinga lelo mwana*” kumaanisha “Asiye na mwana aeleke jiwe.” Hata hivyo, licha ya kubainisha mtazamo huo wa kifalsafa ambao unaipa *Nagona* vionjo vyenye asili ya Kiafrika, mwandishi ametumia maarifa hayo kufikisha ujumbe kwa hadhira. Mimba

ya mama huyo inawakilisha mfumo mpya unaotarajiwa kuwaletea wananchi matumaini mapya. Aidha, maelfu ya miaka ambayo mama huyo amekuwa akisubiri kuzaliwa kwa mtoto huyo ni kipindi ambacho wananchi wamekuwa wakisubiri kuzaliwa kwa mfumo mpya unaoweza kuwa ni wa kisiasa, au kuwapo kwa uongozi mpya utakaojali masilahi yao. Kwa kutumia mtazamo wa uzazi, mwandishi anaitanabahisha jamii kuwa mbinu pekee ya kuyafikia matarajio hayo ni kuunda mfumo mpya usiojifungamanisha na upande wowote; utakaopinga rushwa, ufisadi, unyang'anyi, ubadhilifu na ambao umekuwa ukisubiriwa na wananchi kwa muda mrefu. Mfumo unaotarajiwa kuwajali na kuwakomboa wanyonge, kama Waafrika wanavyomtazamia mtoto kuwa ni nguzo imara katika kuwajali na kuwahudumia wazazi wake pindi watakapokuwa wazee.

Waafrika wanaamini pia kuwa kuzaa watoto wengi ni baraka (Faustine, 2017). Katika jamii ya Watanzania, kwa mfano, kuna baadhi ya semi zinazodhihirisha umuhimu wa kuwa na watoto wengi. Usemi kama vile “Kila mtoto na bahati yake” unadhihirisha mtazamo kwamba kuwa na watoto wengi ni jambo muhimu kwani huwezi kujua ni yupi atakayekusaidia kati yao. Katika riwaya ya *Nagona*, mwandishi anadhihirisha hili pale mama mjamzito anapoonekana kuwa bado ana matumaini makubwa katika maisha yajayo. Licha ya Mimi kushindwa kuifikia kweli ya maisha, bado mama huyo anaonekana kuwa na matumaini. Hii ni kwa sababu anaamini kuwa bado uzazi ungalipo na kazi iliyomshinda Mimi (ya kuifikia ukweli wa maisha) itaweza kukamilishwa na mtoto anayetarajiwa kuzaliwa, ambaye ni Nagona. Mwandishi anasema:

“Umejithahidi,” alisema. “Sina manung'uniko. Umeshindwa lakini katika kushindwa kuna ushindi. Kushindwa kwako kumeandaa njia ya majilio ya pili. Anaweza sasa kuzaliwa. Bado tunao mshale mmoja katika uta, wa kwanza umepotea” (uk. 69).

Sentensi inayosema “bado tunao mshale mmoja katika uta, wa kwanza umepotea,” inamaanisha kuwa ijapokuwa mtoto wa kwanza ameshindwa kufikia azma ya kuleta ukombozi, bado kuna matumaini kwani kuna mtoto mwingine atakayeweza kutimiza jukumu hilo.

Wakifafanua kuhusu umuhimu wa watoto, Geoffrey (1969) na Kajosi (2013) wanasema kwamba Waafrika wanaamini kuwa watoto ndio viongozi, warithi na

watu wanaotarajiwa kuwasaidia sana wazazi wao pindi watakapozeeka. Hivyo, watakuwa viongozi wa familia na watu wanaotarajiwa kutoa miongozo sahihi katika jamii. Katika *Nagona*, mwandishi anabainisha hili kupitia nukuu ifuatayo:

Niliposikia habari hizi nilisimama. Nilitembea polepole kuelekea mjini. Nilipokuwa njiani nilisikia sauti, “Chukua uta na mshale kutoka hilo jiwe bapa karibu nawe. Tangu sasa wewe ni mfuasi mkuu wa kitoto kilichozaliwa!” Nilivichukua. Nilipofika karibu na nyumba nilisikia kitoto kinalia. Nilikuta kimelezwa kitandani. Vijana watatu wamekizunguka (uk. 112).

Katika nukuu hiyo, mwandishi anadhihirisha wazi kuwa kwa Waafrika watoto wanathaminiwa kwani ndio viongozi wa kesho. *Nagona* kama kiongozi aliyetarajiwa kuwa angezaliwa kwa muda mrefu, anapewa jukumu la kuongoza njia ili kumsaka paa katika safari ya pili ya kulikamilisha duara. Mimi, aliyekuwa kiongozi katika safari ya kwanza, anakuwa ni mfuasi wa *Nagona*. Hili linadhihirika pale mwandishi anapomwambia Mimi kuwa: “Tangu sasa wewe ni mfuasi mkuu wa kitoto kilichozaliwa” (uk. 112).

Uzazi una nafasi kubwa katika kuangaza maarifa ya Waafrika na kubainisha namna wanavyotazama ulimwengu wao. Mwandishi wa riwaya ya *Bina-Adamu!* anasawiri mfumo na fikra za Waafrika kuhusu uzazi kwa kuufungamanisha na dhana ya maisha baada ya kifo². Anabainisha namna Waafrika walivyokita maisha yao katika duara linalojumuisha waliopo, yaani walio hai na waliokwishakufa. Waafrika wanaamini kuwa wafu huzaliwa upya kutokana na watoto wanaozaliwa kuwa na vinasaba vya wafu hao. Hii inadhihirika pale *Bina Adamu Msafiri* anapokumbuka masimulizi ya babu yake kuhusu kuzaliwa kwake kunakosadikiwa kuwa ni ujio wa pili wa Jagina kutokana na kuzaliwa akiwa na nasaba za marehemu Jagina kama inavyoelezwa katika nukuu ifuatayo:

Ulipozaliwa ulikuwa umefunga jicho lako la kushoto.
Mamako alishangaa sana na hata kusema kuwa
alikuwa amelogwa na mwanamke aliyekuwa amezoea

2 Katika Babu Alipofufuka hatukuonesha falsafa ya uzazi kwa sababu katika kitabu hicho falsafa hiyo haijajitokeza.

kwenda kuchota maji naye mimba hiyo ilipokuwa ndogo. Babaako alishindwa kuelewa. Ulikaa hivyo hadi alipokuja nyanyako ambaye alikuwa amesafiri kwenda matangani. Alipokuona tu aliruka juu na kusema, kumbe Jagina amerudi tena! Hii ndiyo mara ya kwanza tulipoanza kukuangalia upya tena. Jagina alikuwa mtoto wetu wa mwisho, alikuwa kitinda mimba na alifariki miaka michache baada ya nchi hii kupata uhuru. Alikufa baada ya kupigwa na radi na hata kuharibika jicho la kushoto. Lakini alirudi ulimwenguni kupitia kwako wewe, yaani wewe ni Jagina wa pili (uk. 58).

Nukuu hiyo inaonesha uhusiano wa walio hai na wafu kama inavyoaminiwa na Waafrika. Mwandishi anatumia hadithi ya Jagina kuwasilisha falsafa pana ya Waafrika inayotofautiana na mitazamo ya Kimagharibi kuwa binadamu tunazaliwa upya baada ya kufa. Kitendo cha Bina Adamu Msafiri kuzaliwa akiwa na nasaba za Jagina, kwa Waafrika, kinatazamwa kama ni ujio wa Jagina kwa mara nyingine hapa duniani. Kama ilivyo katika imani za Kiafrika kuwa kifo cha mwanadamu ni mwanzo wa maisha yake mapya, katika muktadha wa fasihi, mtazamo huu wa kifalsafa umetumiwa na mwandishi kuonesha mwendelezo wa mapambano katika duru ya maisha unaofanywa kila siku na mwanadamu. Ncha ya mwisho ya duara ndiyo ya mwanzo katika kuanza mzunguko wa duara kwa mara nyingine.

3.2 Falsafa kuhusu Uchawi

Imani ya kuwapo kwa uchawi imetawala sana katika jamii nyingi za Kiafrika na imekuwa ikijibainisha katika maisha yao ya kila siku. Waafrika wanaamini kuwa mchawi ni mtu mwenye nguvu za kimiujiiza zinazomwezesha kutenda mambo mbalimbali yasiyo ya kawaida (Mbiti, 2011). Baadhi ya mambo hayo ni kama vile kuwa na uwezo wa kuwatumia viumbe tofauti na wanadamu katika shughuli zao (Macha, 2017). Baadhi ya wanyama wanaosadikiwa kutumika katika shughuli hizo ni bundi, nyuki, nyoka na paka. Waafrika wanaamini kuwa bundi anaponekana katika makazi ya watu ni ishara ya kutokea kwa jambo baya kwani anakuwa ametumwa na wachawi (Faustine, 2017). Mtazamo huu umesawiriwa katika riwaya ya *Nagona* pale mwandishi anapomsawiri bundi kama ishara ya anguko la pili na pia kama namna ya kutabiri ujio wa kifo cha Babu (uk. 69). Katika riwaya hiyo,

mwandishi anatusadikisha kuhusu imani hiyo pale Mimi anapomsikia bundi akilia juu ya paa la nyumba yao kisha babu yake anafariki usiku unaofuata (uk. 73-82). Kimsingi, usikikaji wa sauti ya bundi huyo unaoambatana na kifo cha babu, unadhihirisha wazi namna Waafrika wanavyomtazama ndege huyo katika uhasi. Mwandishi angeweza kumtumia ndege mwingine yeyote kama vile njiwa au kware kuwasilisha ujumbe wake lakini kwa vile ni Mwafrika anayefahamu imani za Kiafrika, ndiyo maana aliamua kumtumia ndege huyo ili kuleta usadikifu katika kazi yake.

Kwa upande wa riwaya ya *Bina - Adamu!*, mwandishi anabainisha Uafrika wa Mwafrika unaomtofautisha na jamii nyingine duniani kwa kuonesha kuwa kila jamii ina namna yake ya kutafakari mambo kwa kujifungamanisha na muktadha, mila, desturi na tamaduni za jamii husika. Mwandishi anatuambia kuwa bundi ni ndege mbaya pia ni mchawi (uk. 10). Pamoja na uhasi wa kimtazamo kwa ndege huyu uliojengwa katika jamii ya Waafrika, mwandishi hakusita kutuonesha ukinzani wa mawazo haya unaotokana na mitazamo iliyojengeka kwa jamii nyingine ulimwenguni pale anaposema: ‘Huyu ndege ni ishara ya busara huku Ropa’ (uk. 35). Hii inaashiria kuwa, ijapokuwa Waafrika wanamhusisha ndege huyo na matukio mabaya ya kichawi, kwa jamii nyingine duniani; kwa mfano nchi za Ulaya, ndege huyu anatazamwa kama kiashiria cha busara na hekima na pia ni kivutio cha utalii.

Nguvu nyingine waliyonayo wachawi kwa kadiri ya mtazamo wa Waafrika ni uwezo wa kujibadili katika maumbo mbalimbali (Mbiti, 2011). Hii imeelezwa pia na Khamis (2007) anapowaelezea wahusika katika riwaya ya *Nagona* kuwa wamepewa nguvu za kichawi na miujiza zinazowawezesha kubadili maumbo yao na kutenda mambo mbalimbali. Uwezo huu unadhihirika pia katika riwaya ya *Bina - Adamu!* ambapo tunaona viungo vya Bina Adamu Msafiri vikibadilika kwa namna ya ajabu na kujirudia katika hali ya utoto na kisha kurudi tena katika hali ya utu uzima (uk. 17). Katika riwaya ya *Babu Alipofufuka*, mabadiliko ya kimaumbile yanajitokeza katika tukio la K na Mzuka kujibadili na kuwa mchwa ili waweze kwenda katika ulimwengu wa wafu. Mwandishi anasema:

Mzuka alimgusa K kichwani na hapohapo K aligeuka mchwa na yeye pia akageuka mchwa. Kisha wote wawili wakatumbukia aridhini kupitia chini kwenye mizizi ya gugu la ukoka (uk. 83-84).

Waafrika wanaamini kuwa uwezo wa mwanadamu kujibadilisha kimaumbile unasadikiwa kufanywa kwa kutumia nguvu za kichawi tu na si vinginevyo. Imani hii ndiyo msingi wa jamii nyingi za Waafrika kuwahusisha viumbe mbalimbali na nguvu za kichawi au wachawi wenyewe. Hata hivyo, ikumbukwe kwamba jamii nyingine nje ya Waafrika pia wanaamini kuwapo kwa uchawi. Hoja ya msingi hapa ni utofauti wa kimtazamo kuhusu dhana nzima ya uchawi na athari zake baina ya jamii moja na nyingine. Kwa mfano, wakati Waafrika wanamhusisha bundi na dhana ya uchawi au mchawi kama ilivyokwishaelezwa awali, nchi za bara la Ulaya wanamtazama kama ndege mwenye busara na hutumiwa kama kiashiria cha busara na hekima.

3.3 Falsafa kuhusu Ulimwengu wenye Matabaka Matatu

Imani nyingine yenye athari kubwa kwa Waafrika ni kuwapo kwa ulimwengu wenye matabaka matatu; mbinguni, duniani na chini ya dunia ambako huitwa pia kuzimu. Hii inamaanisha kwamba, mbinguni ndiko anakoishi Mwenyezi Mungu ambaye ndiye muumba wa vitu vyote; duniani wanaishi binadamu walio hai; na kuzimu kuna wafu wanaorejelewa na baadhi ya wataalamu kwa jina la wafu hai kama inavyoelezwa na Tempels (1959) na Mbiti (2010). Katika maandiko yake, Mbiti (2011) anafafanua kuwa Waafrika wanaamini kuwa mtu aliyekufa hafi jumla. Kifo chake ni mabadiliko ya kiumbo kutoka katika mwili halisi aliokuwa nao na kuwa katika umbile la kiroho lisiloonekana. Mtazamo huu umesawiriwa na waandishi wa riwaya ya Kiswahili na kuipa sura ya Uafrika kwani unasawiri imani za Waafrika na namna wanavyoyaendesha maisha yao.

Katika riwaya ya *Nagona*, Faustine (2017) anaeleza kuwa imani kuhusu ulimwengu wenye matabaka imesawiriwa kutokana na namna mwandishi anavyowachora wahusika wake. Katika safari ya kuusaka ukweli wa maisha, Mimi anakutana na wahusika wengine waliokufa miaka mingi iliyopita. Nao ni Mtume Mohammad, Yesu Kristo, wanafalsafa kama Plato, Socrates, Aristotle, Hegel, Darwin, Marx na Freud (uk. 26). Kitendo cha mwandishi kumkutanisha Mimi na wafu hao, kinayakinisha imani za Waafrika kuhusu kuwapo kwa maisha baada ya kifo. Katika riwaya ya *Bina-Adamu!* imani hii inajitokeza pale Bina Adamu Msafiri anapolalamikiwa na sauti za watu kutoka chini ya ardhi. Kimsingi, sauti hizi zinaashiria kuwapo kwa ulimwengu mwingine usioonekana chini ya ardhi, kunakosadikiwa kuwa ndiko yaliko makao ya wafu. Kwa mfano, Bina Adamu Msafiri anasikia sauti ya mwanamke kutoka chini ya ardhi ikimuuliza kwa nini

anawakanyaga watoto wake kwa kusema: “Huyo ni nani anayewakanyaga watoto wangu? Mjinga? Mnatafuta nini mpaka huku nyie? Wajinga wakubwa, kwa nini hamtosheki na dunia yenu?” (uk. 10). Sentensi mbili za mwisho katika nukuu hiyo zinaashiria kuwako watu wanaoishi chini ya ardhi ambao kwa imani za Waafrika ni wafu hai. Mtazamo huu unajidhihirisha pia katika *Babu Alipofufuka*. Mzuka anamwambia K:

“Nisimame?” Sauti la yule mfu iliuliza. Kwa kusikiliza vizuri ungedhani limonsin ndilo lililouliza. “Una wazimu... hujui kuwa huyo jambazi?... Ukisimama tu tumekwisha... au huko Ahera utokako hakuna majambazi?” “Kwa nini wasiwepo na wale wote wanaokufa huku duniani huishia huko? Na hasa siku hizi, dunia yenu imejaa majambazi wa kila sura ambao hatimaye huishia katika dunia yetu...” (uk. 25).

Mazungumzo haya kati ya Mzuka na K, yanadhihirisha kuwapo kwa dunia nyingine ambayo K anaeleza kama Ahera. Hili linasisitizwa pia na Mzuka ambaye katika nukuu hiyo anaeleza kuwa dunia ya akina K imejaa majambazi wa kila sura ambao mara tu wanapokufa, huendelea kuishi maisha mengine katika ulimwengu wa wafu hai. Kimsingi, maneno haya ya K na yale yanayotolewa na Mzuka yanaashiria wazi imani iliyojengeka kwa Waafrika ya kuwapo kwa ulimwengu wenye matabaka.

Katika mantiki ya kisanaa, ni dhahiri kuwa mwandishi ametumia mtazamo huu ili kueleza dhana ya kuwapo kwa matabaka katika dunia tunayoishi. Matabaka ya walionacho na wasiokuwanacho yanayotuweka katika mipaka ya kiulimwengu kati ya mtu na mtu. Anamtumia K kama kielelezo cha watu walioko katika tabaka la juu, ambao wengi wao ni wapenda rushwa, mafisadi na wanyonyaji. Hawa ni wale wanaoishi kwa kufuja mali za umma pasipo kujali maslahi ya wanyonge.

3.4 Falsafa kuhusu Maisha Baada ya Kifo

Kwa mujibu wa Tempels (1959), fikra kuhusu uhai na kifo ni mambo yanayowashughulisha sana Waafrika. Wanaamini kuwa kifo kipo na ni matokeo ya laana inayotokana na kupungukiwa kwa nguvu-hai. Waafrika wanaamini kuwa kifo si mwisho wa kuwapo kwa mtu. Kwao, ni mwanzo wa maisha mengine ya mwanadamu katika ulimwengu wa wafu hai (Marealle, 2002; Mbiti, 2011). Kwa

Waafrika, mtazamo kuhusu maisha baada ya kifo unakitwa katika dhana kuwa mtu anapokufa, hurudi duniani kwa kuzaliwa upya ndani ya ukoo huo, au katika mazingira tofauti na yale aliyokulia. Katika jamii nyingine za Kiafrika inasadikiwa kuwa mfu hai hurudi duniani kwa namna ya kuhuishwa katika kizazi chake. Ukoo wake unakuwa na jukumu la kuendeleza jina lake na kumfanya aendelee kukumbukwa kizazi hadi kizazi (Mbiti, 2011). Kwa jumla, imani hii ndio msingi wa umuhimu wa uzazi kwa Waafrika.

Katika *Nagona*, falsafa ya kuwapo kwa maisha baada ya kifo imesawiriwa kwa namna mbalimbali. Mwandishi anaanza kwa kuyakinisha dhana ya mwendelezo wa maisha baada ya kifo kwa kusema: “Kama kufa ni kutokuwako basi wazima” (uk. 10); hapa anamaanisha kuwa kama kufa kutachukuliwa kwa mtazamo wa kutoonekana katika ulimwengu halisi, basi wafu hao ni wazima katika ulimwengu wa wafu na wanaendelea kuishi huku wakishirikiana na jamii zao. Falsafa hii inajitokeza pia katika riwaya ya *Bina - Adamu!* Mwandishi anapotumia usemi unaoshabihiana na ule unaojitokeza katika riwaya ya *Nagona* kwa kusema:

Baadaye lile toto kubwa lilipasua anga kwa sauti kubwa ajabu. “Itakuwa vigumu kupambana nami” lilijigamba. “Nimewaingia akilini kabisa. Ninahisika kwingi hata nisikokuwako. Kutokuwako kwangu ndiyo hasa kuwako kwangu!” (uk. 153).

Sentensi ya “kutokuwako kwangu ndiyo hasa kuwako kwangu,” inaakisi namna Waafrika wanavyoyatazama maisha, kwamba mwisho wa maisha ya mwanadamu katika ulimwengu halisi ni mwanzo wa maisha mengine katika ulimwengu wa wafu. Katika muktadha wa fasihi, sentensi hii imetumika kuwasilisha dhana ya mfumo wa kikoloni ambao umekuwapo katika jamii ya Waafrika kwa sura na vipindi tofautitofauti. Misingi ya kikoloni iliyotumika awali na mataifa ya Kimagharibi ndiyo iliendelea kutumika katika kipindi cha ukoloni mamboleo na hata sasa katika kipindi hiki cha utandawazi. Mataifa hayo yameendelea kuzinyonya nchi zinazoendelea huku zikiwafumba macho viongozi wa mataifa ya ulimwengu wa tatu kwa kuwapa mikopo na misaada isiyo na tija kwa maendeleo ya jamii zao. Hii inatokana na masharti magumu wanayopewa yanayohusiana na mikopo na misaada hiyo.

Pia, Waafrika wanaamini kuwa wafu wanaweza kurudi katika jamii zao wakiwa katika maumbo mbalimbali tofauti na waliyokuwa nayo hapo awali. Tempels (1959), Mbiti (2010) na Schott (2010), wanaeleza kuwa Waafrika wanaamini kuwa baada ya kifo, mwili wa mwanadamu hujitenga na roho. Hivyo, anapozikwa chini ya ardhi, mwili huo huoza lakini roho hubaki ikiwa hai. Kwa vile mwili huo unakuwa umekwishaoza, roho ya mfu huyo huweza kujibadilisha na kumwingia mtu, au kitu chochote, na wakati mwingine, kujitokeza kwa watu katika umbile tofauti na lile la awali alilokuwa nalo. Mwandishi wa riwaya ya *Babu Alipofufuka* anabainisha hili pale Mzuka anapomtokea K na kumuasa kuhusu mienendo yake kwa kusema:

Yule mfu alikuja kuning'inia juu ya meza kwa mtindo wa jini la *Sinbad*; kama mpando wa mshoroba mkubwa wa moshi mweupe mbele ya K, na yeye K tu ndiye aliyemuona. Kwa hiyo mbele ya ajabu na mwemeo wa kila mtu hapo, K aliketi macho juu na kusema nalo hilo dubwana lenye mwili wa moshi na uso wa bango usio na macho, nyusi, kope, pua wala mdomo... (uk. 35).

Imani kuhusu maisha baada ya kifo kwa Waafrika ina athari kubwa sana kwani imezisaidia jamii nyingi kuishi kwa kufuata maadili na misingi sahihi ya jamii zao. Watu wamekuwa wakiogopa kuishi kwa kukiuka taratibu za jamii zao kwa hofu ya kupewa adhabu kali na wafu hao ambao hurejelewa kama wahenga. Hii inatokana na imani kuwa wahenga hao wapo katika ulimwengu wa wafu hai na hutazama kila jambo linalofanyika katika jamii zao³.

3.5 Falsafa kuhusu Busara na Hekima

Masolo (2011) anaeleza kuwa jamii za Waafrika zinaamini kuwa busara na hekima ni vitu anavyokuwa navyo mtu kutokana na uwezo wa kufikiri, kuamua au kutenda jambo linalofaa. Umri mkubwa ni kigezo kinachotumika kupima busara alizonazo mtu kwa imani kuwa katika muda wa maisha yake, anakuwa amepitia mambo mengi na ana uzoefu wa maisha wa kutosha. Wiredu (1980)

³ Katika riwaya ya *Bina - Adamu!* falsafa kuhusu maisha baada ya kifo haijaitokeza.

anaeleza kuwa kwenye jamii za Waafrika, wazee ni wasimamizi na walinzi wa maarifa. Wanajamii huwatumia kupata maarifa mbalimbali kutoka kwao kwa kigezo kwamba wana ujuzi wa mambo mbalimbali. Pia, wazee wanatazamwa kwa umuhimu wa pekee na wanaheshimiwa na jamii kwani wanaaminika kuwa na nguvu-hai kubwa kutokana na ukaribu wao na Mwenyezi Mungu.

Tempels (1959) anaeleza kuwa Waafrika wanaamini kuwa kusoma au juhudi binafsi za kutafuta maarifa hazimpatii mtu busara na hekima. Hata kama mtu huyo amesoma vipi, thamani yake haiwezi kulingana na ile anayopewa mzee mwenye umri mkubwa. Menkiti (2004) anatoa mawazo yanayokaribiana na ya Tempels (1959). Anaeleza kuwa kadiri umri unavyoongezeka, tofauti ya thamani kati ya mtu mzima na kijana huonekana wazi kwani anachoweza kukiona mtu mzima, kijana hawezi kukiona.

Thamani na imani kubwa waliyojengewa wazee katika jamii ya Waafrika inadhihirika katika riwaya ya *Nagona*. Mwandishi anawatumia wahusika kama vile Babu na Kizee kama watu wenye busara na hekima wanaotoa ushauri, mawaidha na miongozo mbalimbali katika jamii. Anatumia hili pale Mimi anaposema:

Babu yangu alijulikana sana kijijini. Wazee wengi walifika mara nyingi jioni kuongea naye. Baadhi walifika kutafuta mawaidha kuhusu migogoro yao, wengine walifika tu kusikiliza hekima yake na masimulizi ya kihistoria ya wakati uliopita. Mara nyingi nilikaa karibu naye kusikiliza maongezi yake na wazee ingawa hapakuwa mahali pangu (uk. 15).

Nukuu hii inaonesha imani inayojengwa kwa wazee katika jamii za Waafrika. Ingawa kijijini kulikuwa na wazee wengi, bado walihitaji kupata maarifa zaidi kutoka kwa babu yake Mimi. Hii inatokana na umri mkubwa aliokuwa nao; na hivyo, kuaminiwa zaidi ya wazee wengine.

Mwandishi wa riwaya ya *Nagona* anaendelea kuwatumia wazee kama viongozi na watu wenye kutoa miongozo na mielekeo sahihi katika jamii. Anatumia Kizee kwa kumpa jukumu la kuwaongoza Mimi na wenzake katika safari yao. Pia, anatumia kinywa cha Kizee huyo kuiaminisha hadhira yake kuhusu kuwapo kwa busara na hekima kwa watu wenye umri mkubwa. Hii inajitokeza pale Kizee anapowaasa vijana wamwamini. Anasema: “Nina hakika njia ndiyo hii. Nimeishi

kwa muda wa miaka mingi. Kuniamini mimi ni kuziamini nafsi zenu” (uk. 35). Kizee anaendelea kuonesha busara na hekima zake pale anapowaambia akina Mimi wamwamini kwa kusema:

“Ninyi! Mwajiweka pia katika kundi la viumbe wanaofikiri! Ninyi! Acheni kiburi chenu. Acheni kujikweza na kujiweka katikati ya duara. Manju wa ngoma ya uhai ni mimi. Ninyi ni wacheza ngoma tu.” Tulikaa kimya. Kizee kilitutazama halafu kikaongoza njia: “Nifuateni nitawaonesha kila kitu. Najua mlichotumwa kuchunguza. Kwa kuwa aliyenituma kuwapokea anajua mimi ni nani aliniamini na kuweka roho na nafsi zenu mikononi mwangu” (uk. 37).

Akionesha kukubali kwa busara na hekima zinazopatikana kwa wazee, kwa kadiri ya mtazamo wa Waafrika, Mimi anasema: “Tulitazamana. Kizee alikuwa ametufunza jambo moja, kufikiri” (uk. 41). Kimsingi, hapa mwandishi angeweza kumtumia mtu mwenye umri wowote ule kumwongoza Mimi katika safari yake, au mwenye uwezo wa kumfunza kufikiri. Lakini, kutokana na imani iliyojengeka kuwa wazee ni watu wenye fikra nzito na busara za kuweza kutatua mambo mbalimbali katika jamii, ndiyo maana akawatumia wazee na kizee huyo.

Kwa Waafrika inaaminika kuwa busara na hekima zinapatikana pia kwa wazee ambao ni wafu hai. Mtazamo huu umesawiriwa katika riwaya ya *Babu Alipofufuka* pale Mzuka anapomtokea K na kumwonya kuhusu mwenendo mbaya baada ya uamuzi wake wa kuanzisha klabu ya FKK. Hii inatokana na sababu kuwa malengo na mipango ya klabu hiyo yalikuwa hayaendani na maadili ya jamii ya Waafrika. Akisisitiza suala la busara na hekima kutoka kwa wazee anasema:

K, mengi yanakuja; inafaa mjitayarishe. Msiwe tu mnavaa miwani ya kutoona kesho. Kesho vitukuu na vinying’inya vyenu vitazama katika mashakili makubwa... Kutakuja tupwa takataka za sumu... Ardhi na viwanja vyenu vitauzwa na jambo hilo litaleta matatizo makubwa. Vijana wenu watakoga na kujitapakaza unga na mtakosa mabarubaruru wa

kufanya kazi. Jambo hili litaleta msiba mkubwa. Watoto wenu watakaokuwa wanazaliwa wakati huo watakuja kamatwa kwenda kuchezesha unyago wa kinyama huko ng'ambo. Ninyi mu dhaifu hivi mlivyo sasa, na mtakuwa dhaifu zaidi kesho... (uk. 46 - 47).

Maelezo katika nukuu hiyo yanathibitisha kukubalika kwa busara na hekima zinazopatikana kwa wazee ambao ni wafu hai. Tunaona Mzuka anavyotumia busara zake kumshauri K kutofanya maamuzi ya kukubaliana na mradi wa FKK kwa sababu ya tamaa ya pesa. Hii ni kwa sababu baadaye, tamaa hiyo itasababisha kushuka kwa maadili na kupotea kwa malighafi za taifa; na hivyo, kusababisha majuto kwa vizazi vijavyo.

Kama inavyoonekana katika riwaya ya *Nagona* na *Babu Alipofufuka*, riwaya ya *Bina- Adamu!* nayo inatumia wahusika kama Babu, Wazee na Nyanya ambao ni watu wenye umri mkubwa wanaosadikiwa kuwa na busara na hekima. Katika safari yake, Bina Adam Msafiri anakumbuka mawaidha mbalimbali yenye busara na hekima aliyokuwa akipewa na nyanya na babu yake. Kwa kiasi kikubwa, kuzingatia mawaidha hayo kulimwezesha kufikia hatima ya safari yake. Siku moja, aliambiwa na babu yake hivi:

Usipende kuwa mtu wa kungojea wengine wakitambue kitu kisha ndiyo ufurahi, jitahidi mwenyewe uushinde ujinga wako ili ujishinde, aliniambia babu siku moja huko nyuma (uk. 56).

Hapa, babu anamshauri mjukuu wake kuwa si busara kusubiri kila kitu afanyiwe na wengine. Anatumia busara na hekima zake kumuusia kuwa siku zote siri ya mafanikio ni mtu kujituma mwenyewe na si kuwa tegemezi. Kila uvumbuzi unahitaji udadisi ambao umejengwa katika utashi wa mwanadamu. Aidha, Bina Adamu Msafiri anaendelea kukumbuka nasaha za nyanya yake kwa kusema:

Nilianza kuyakumbuka maneno ya Nyanya. "Mwanangu, sifa hazitoshani na mwenyewe! Unaishia kukiogopa sana kitu ambacho hukijui. Laiti Bina Adamu angekuwa na akili asingeishia kuvitukuza

baadhi ya vitu anavyovitukuza na hata kuishia kuvigeuza Miungu.” Sasa nilianza kuyatilia maanani maneno ya nyanya ambayo zamani tuliyapuza... (uk 152).

Nukuu hii inadhihirisha busara na hekima wanazosadikiwa kuwa nazo wazee kutokana na uwezo walionao katika kushauri na kuwaasa wanajamii kuhusu mambo mbalimbali. Kwa jumla, Waafrika wanaamini kuwa kadri unavyokuwa na umri mkubwa ndivyo unavyozidi kuwa na nguvu-hai kubwa; na hivyo, kuwa na busara na uwezo wa kupima mambo kwa ufasaha zaidi. Kwao wazee ndio wenye jukumu la kurithisha mila, desturi na tamaduni za jamii kutoka kizazi hadi kizazi. Ndicho chanzo cha maarifa na hazina kubwa ya amali za jamii. Kwa imani hiyo, Waafrika wamekuwa wakiwatumia wazee katika kuamua, kusuluhisha na kutatua migogoro mbalimbali ndani na nje ya familia zao.

4.0 Hitimisho

Makala haya yamejadili namna falsafa ya Waafrika inavyochangia kuipa riwaya ya Kiswahili sura ya Uafrika. Mjadala umebainisha hilo kwa kuzichambua riwaya za Kiswahili zilizoandikwa katika kipindi cha majaribio ya fasihi ya Kiswahili ambazo ni *Nagona*, *Babu Alipofufuka* na *Bina-Adamu!* Aidha, mjadala umethibitisha kuwa Uafrika uliokusudiwa na wanamajaribio wa fasihi ya Kiswahili haukujikita katika vipengele vya kifani peke yake bali vya kimaudhui pia. Miongoni mwavyo ni vile vinavyoijenga falsafa ya Waafrika kama ambavyo vimejadiliwa katika makala haya. Navyo ni suala la uzazi, imani kuhusu uchawi, usadikifu wa kuwapo kwa ulimwengu wenye matabaka matatu, kuwapo kwa maisha baada ya kifo pamoja na mtazamo kuhusu busara na hekima kwa wazee wenye umri mkubwa.

Marejeleo

BAKIZA (2010). *Kamusi la Kiswahili Fasaha*. Nairobi: Oxford University Press.

Faustine, S. (2017). “Falsafa ya Waafrika na Ujenzi wa Mtindo wa Uhalisiajabu katika Riwaya ya Kiswahili,” *Tasnifu ya Uzamivu* (Haijachapishwa) Chuo Kikuu cha Dodoma.

- Kajosi, S. (2013). "Suala la Uzazi katika Ontolojia ya Kibantu na Jinsi Liliyojitokeza katika Riwaya za Kiswahili," *Tasnifu ya Digrii ya Umahiri (Haijachapishwa)* Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Kezilahabi, E. (1990). *Nagona*. Dar es Salaam: Dar es Salaam: University Press.
- Khamis, S. A. M. (2001). *Babu Alipofufuka*. Nairobi: The Jomo Kenyeta Foundation.
- _____ (2007). "Utandawazi au Utandawizi: Jinsi Riwaya Mpya ya Kiswahili Inavyodai," *Kiswahili*. Juz. 70. Kur. 47 - 66.
- Macha, G. (2017). "Mashahidi Kesi TAKUKURU Wapatwa na Mauzauza," *Tanzania Daima*, Ijumaa April 21/2017.
- Marealle I. P. (2002). *Maisha ya Mchaga Hapa Duniani na Akhera*. Dar es Salaam: Mkuki na Nyota Publishers.
- Masolo, D. A. (2011). *African Philosophy in Search of Identity*. Bloomington: Indiana University Press.
- Mbiti, J. S. (1969). *African Religion and Philosophy*. London: Morrison and Gibb Ltd.
- _____ (2010). *Introduction to African Religion*. Kampala: East African Educational Publishers, Ltd.
- _____ (2011). *African Religion and Philosophy*. Kampala: East African Educational Publishers Ltd.
- Menkiti, I. A. (2004). "On the Normative Concept of Person," *Katika Kwasi Wiredu (Mh.)*. *Companion to African Philosophy*. M:A Blackwell Publishing, Malden.
- Mulokozi, M. M. (1996). *Fasihi ya Kiswahili*. Dar es Salaam: KAUTTU.
- Samwel, M. (2013). *Tamthiliya ya Kiswahili: Kutoka Miviga ya Kidini Hadi Filamu*. Dar es Salaam: MEVELI Publishers.

- _____ (2015). *Umahiri katika Fasihi ya Kiswahili: Mwongozo kwa Wanafunzi na Walimu wa Fasihi Simulizi na Andishi*. Dar es Salaam: MEVELI Publishers.
- Schott, R. M. (2010). *Birth, Death and Femininity: Philosophies of Embodiment*. Bloomington: Indiana University Press.
- Sengo, T. S. Y. (2010). *Tafakuri ya Utu na Uhai*. Dar es Salaam: AERA KRP.
- Senkoro, F. E. M. K. (2006). "Fasihi ya Kiswahili ya Majaribio: Makutano Baina ya Fasihi Simulizi na Fasihi Andishi," *Kioo cha Lugha*, 4: 22-38.
- _____ (2007). "Uhalisiamazingaombwe katika Fasihi ya Kiswahili: Istilahi Mpya, Mtindo Mkongwe," *Kioo cha Lugha*, 5: 1 - 12.
- Tempels, P. (1959). *Bantu Philosophy*. Paris: Presence Africaine.
- TUKI (2006). *Kamusi ya Kiingereza – Kiswahili (Tol. 3)*. Dar es Salaam: TUKI.
- Wamitila, K. W. (2002). *Bina - Adamu!* Nairobi: Phoenix Publishers.
- Wanjala, S.F. (2011). *Kitovu cha Fasihi Simulizi*. Mwanza: Serengeti Bookshop.
- Wiredu, K. (1980). *Philosophy and African Culture*. London: Cambridge University Press.